

DOI: [https://doi.org/10.18524/2410-2601.2024.2\(42\).333055](https://doi.org/10.18524/2410-2601.2024.2(42).333055)

УДК 009:168.522

Олександр Афанасьєв

I. КАНТ І ГУМАНІТАРНІ НАУКИ

В статті обґрунтовується думка, що сформульований Кантом ідеал науковості і ідея двох світів буття людини вплинули на сучасний стан гуманітарного знання, де розрізняються гуманітаристика і гуманітарні науки.

Ключові слова: гуманітарні науки, гуманітаристика, стандарти науковості, наративність.

У сучасному соціально-гуманітарному знанні можна виділити досить велику сферу, яка орієнтується на ідеали і норми науки, що дає привід зарахувати їх до наукового знання, хоча в багатьох країнах будь-яке гуманітарне знання залишають поза межами *science*. Такий підхід суттєво звужує сферу науки, тим більше, що можна назвати гуманітарні дисципліни, які відповідають науковим нормам не менше, ніж фізичні теорії. Серед них кількісна історія, структурна лінгвістика, конкретна соціологія, деякі розділи літературознавства тощо.

Вплив кантівських ідей відчутний у постановці та розв'язанні багатьох сучасних проблем, зокрема проблеми раціональних засад гуманітарного знання та його науковості. Причому логіка дискурсу захоплює найрізноманітніші школи та напрями: раціоналістів та ірраціоналістів, матеріалістів та ідеалістів, об'єктивістів та суб'єктивістів, філософів історичної та історичистської, сциєнтистської та антисциєнтистської орієнтації.

Метою статті є аналіз впливу ідей І. Канта на розгортання актуальної сучасної проблеми наукових засад гуманітарного знання.

Особливе значення в цьому плані мав сформульований І. Кантом ідеал науковості у «Критиці чистого розуму» [Кант 2000]. Він, з одного боку, визначив математику і природознавство як загальну форму наукового знання, задавши загальний взірець науковості і багато в чому передбачивши і зумовивши форму розвитку науки. Зрозуміло, що і в самій науці, яку разом із Г. Вріттом можна звати галілеєвською, формувався відповідний ідеал, проте вплив кантівського розуміння науковості мав не менше значення, оскільки філософія все ще залишалася наукою наук і розмежування філософії і науки не було визначальним. Але, з іншого боку, тим самим було закладено традицію, в рамках якої багато гуманітарних дисциплін та їхня особлива методологія не могли набути наукового статусу. Гегелівські та марксистські настанови на єдиний науковий ідеал, що розвинули цей бік кантівської спадщини, змушували ігнорувати багато специфічностей соціальних і гуманітарних проблем. Адже статусу науковості гуманітарне знання набувало лише в тому разі, якщо додало індивідуальне, одينية, емпіричне, а суб'єкта пізнання і соціально-історичної діяльності підносили на трансцендентальний і абсолютний рівень. Заради справедливості слід

підкреслити, що прагнення відповідати такому вищому прояву науковості, коріння якого все ж таки сягає кантівського ідеалу математичного та природничо-наукового знання, сприяло розвитку багатьох дисциплін соціально-гуманітарного циклу: соціологічних, лінгвістичних та інших, що відповідали суворим ідеалам науковості. Цей бік кантівської спадщини розвинув Гегель, який націлив науку на вивчення культурно-історичних форм діяльності абсолютного суб'єкта історії. Це багато в чому зумовило бурхливий розвиток гуманітарного знання XIX і XX століть, особливо історичних дисциплін: громадянської історії, історії літератури, мистецтва, релігії, міфології, мови, філософії, науки, держави, права, господарства тощо. Їхня неповна відповідність суворим науковим (читай – природничо-науковим) ідеалам пояснювалася скоріше молодістю та нерозвиненістю цих дисциплін, ніж сутнісними характеристиками.

Тут не можна не відзначити і роль філософії Маркса, сучасні критики якого часто не беруть до уваги його внесок саме в розвиток наук соціально-гуманітарного циклу. Сама соціально-економічна концепція Маркса багато в чому відповідала ідеалам науковості свого часу і сама брала участь у їх формуванні. Зрозуміло, що цей внесок, з огляду на сучасність, нівелюється ідеологічністю, що несумісна з наукою, і, насамперед, історизмом, який на відміну від історизму, як виявив К. Поппер [Поппер 1994], суперечить науковому підходу, наперед задаючи результат дослідження і вимагаючи відповідного підбору даних. А їхня кількість («Монблан фактів») уже не має значення, хоча й дає враження обгрунтованості.

Важливість єдності наукової методології була не настільки очевидна для інших німецьких філософів. Тут позначився вплив ідеї Канта про дві сфери буття, два світи, в яких існує людина: природний світ і позаприродний, людський світ. Але якщо для гегельянців або марксистів це означало лише специфіку соціальних законів, відмінних від природних, але аж ніяк не предметне або методологічне протиставлення, то в низці напрямів післякантівської філософії, особливо починаючи з романтиків, сформувалося уявлення про принципову відмінність природи і культури, природи і соціуму. Звідси недалеко до ідеї про відмінність і протистояння гуманітарних і природничих наук і застосовуваних ними методів.

Одним із перших, хто засумнівався в абстрактному природничо-науковому ідеалі науковості, був Г. Гердер, який привернув увагу до таких феноменів як народ, епоха, культура. Та й Ф. Шлейєрмахер, віддаючи належне Цілому і Вічному, намагався звернути увагу на історичні реальності. Він вважав, що філософія має вивчати не стільки теоретичний розум і природничо-наукове мислення, скільки повсякденне життя. Вивчаючи повсякденність, пізнання неминуче поверне від пошуку загальних законів до виявлення одного чи іншого індивідуального. Це вже зовсім не кантівська постановка питання: наукове пізнання має орієнтуватися на індивідуальне. Відповідно, природознавство і математика, як і взагалі «науки про природу», втрачають свій візирцевий статус і починають витіснятися «науками про дух»,

які нині називають гуманітарними. Для нас не настільки важливо, що розробники цієї теми не дійшли єдності щодо психологічних, культурних, ціннісних чи історичних засад наук про дух. Набагато істотніше, що їхня специфіка була зафіксована. В. Дільтей навіть проводив відмінність між науками про природу і науками про дух за трьома підставами: за предметом пізнання, за матеріалом і за їхнім методом [Дільтей 1996].

У працях В. Дільтея, І. Дройзена, Г. Зіммеля, Ф. Шлейермахера та ін. склалася доволі розвинена концепція специфічності гуманітарних наук, як наук про дух, тобто про духовне життя, світ переживань і відповідні культурно-історичні утворення. Їхніми зусиллями заперечувалася ідея методологічного монізму, доводилася необґрунтованість перенесення природничо-наукових ідеалів і підходів на гуманітарну сферу, стверджувалася незалежність особливої духовної реальності, непідвладної природничим наукам. Відмінними рисами цієї тенденції стали психологізм в онтологічному обґрунтуванні предмета гуманітарних наук, інтуїтивізм, вживання, розуміння в методології гуманітарного знання, антипозитивізм у гносеології та епістемології. Їхні критики вбачали в цьому неабиякий наліт ірраціональності на гуманітарних науках, несумісний з ідеалами науковості. Але сам факт філософського аналізу гуманітарної сфери та її раціональних і нерациональних феноменів свідчить про намагання виявити раціональні підвалини гуманітаристики та про прагнення відтіснити позанаукові підходи.

У цьому сенсі відродження кантівської ідеї про конструктивну роль розуму, зокрема неокантіанцями, мало неабияке значення, а гасло «назад до Канта» радше означало рух уперед на шляху розширення сфери раціонального. Сказане стосується і Марбурзької школи, де пізнання означало раціональне конструювання предмета, і баденської школи, де науку розуміли як перехід від ірраціональної дійсності до раціональних понять. Навіть індивідуалізаційний метод, що виключає формулювання загальних законів історії, означав радше наступ раціонального на ірраціональне, ніж навпаки.

Зрозуміло, можливість приєднання гуманітарного знання до наукової сфери є дослідницькою темою сучасної світової філософії, але саме І. Кант багато в чому є тією межею, від якої ця тема отримала можливість розгортатися. Історія філософського осмислення гуманітарного знання в післякантівській філософії виявляє дві тенденції. Перша тенденція акцентувала увагу на тому, що гуманітарні науки як мінімум у деяких аспектах вельми подібні до природничих і використовують ті самі методи й засоби пізнання та подання знання, репрезентуючи загальнонаукові ідеали. Друга тенденція наголошувала іншу особливість: гуманітарне знання суттєво відмінне від природничо-наукового і користується специфічними концептуальними настановами та засобами пізнання і подання знань.

Віднесення того чи іншого гуманітарного знання до розряду наук залежить від ступеня виконання ними стандартів науковості, де насамперед необхідно врахувати ознаки наукового знання. Серед них відзначають:

обґрунтованість, експліцитність, загальнозначущість, референційність, валентність (наприклад, істинно чи неправдиво), рефлексивність. Усі зазначені ознаки взаємопов'язані, наприклад, без експліцитності або загальнозначущості (інтересуб'єктивності) неможлива обґрунтованість, оскільки знання має бути якось представлене і сприйняте. Тільки виконання всіх ознак (кон'юнкція) дає те, що в строгому сенсі називається науковим знанням [Цофнас 2005]. Обґрунтованість знання прямо пов'язана з раціональністю. Раціональність розглядається як форма обґрунтованості знання, а нерідко ототожнюється з нею. Можливі варіанти зазначеного співвідношення залежать від прийнятих критеріїв раціональності, які не залишаються незмінними. Наприклад, жорсткий критерій раціональності передбачає тільки теоретичне або тільки наукове знання. Для слабкого критерію достатньо дотримання деяких правил і норм мислення або діяльності. Виділяють також і такі риси науковості знання: відтворюваність, перевіряємість, виводимість, системність, передбачуваність. Утім, деякі з них є наслідком перелічених вище ознак наукового знання, хоча найчастіше мають самостійну цінність.

Серед структурних компонентів, які дають змогу співвідносити дане знання з наукою, визначальними, зокнайменше, є: форми організації знання, насамперед теорія та її методи, функції науки, особливо пояснення, а також парадигмальність як специфічна особливість функціонування наукового знання та його продукування. Та частина гуманітарного знання, яка свідомо (або через недогляд) не відповідає стандартам науковості й не включає названі структурні компоненти, належить до гуманітаристики, решта гуманітарного знання може бути названа гуманітарними науками. Гуманітарні науки і гуманітаристика знаходяться в стані взаємовиключення і взаємодоповнюваності [Афанасьєв 2014].

Іноді гуманітарне знання визначають як наративне, адже наративна організація є фундаментальною властивістю і наукового, і ненаукового гуманітарного знання [Афанасьєв, Василенко 2022; Brockmeier, Harre 2001; Ankersmit 2005; Ricœur 1995]. Але, по-перше, там присутні й ненаративні компоненти на кшталт дедуктивних висновків, класифікацій чи історичних хронік. По-друге, природничі науки також включають наративні компоненти, хоча природничо-наукове знання намагається позбутися наративів. До того ж наративи можуть виконувати пояснювальну функцію [Ankersmit 2005]. Ступінь науковості гуманітарного знання великою мірою визначається характером пояснювальної спроможності наративів, оскільки пояснення – найважливіша функція науки. Наративні пояснення, надаючи смислу людським діям, демонструють взаємопов'язаність, закономірність, значущість різноманітних незв'язаних, випадкових, незначних справ і подій, пов'язуючи їх у цілісні утворення і надаючи їм життєву виразність, будучи суттєвим доповненням ненаративних пояснювальних схем [Афанасьєв 2014]. Однак наративна стратегія гуманітарних дисциплін із реальним або удаваним

суб'єктивізмом не має підміняти наукову об'єктивність як непереможну вимогу науковості [Гадамер 2000].

Наративні та ненаративні пояснення здійснюються в рамках гуманітарних теорій. Можна виокремити необхідний і достатній перелік їхніх стандартних компонентів для зарахування гуманітарних концепцій до наукових теорій: вихідні принципи (системоутворюючі концепти), ідеалізовані об'єкти, сукупність законів і понять, сфера технологічних втілень, об'єкт і предмет. Порівняно з природничо-науковими теоріями гуманітарні теорії можуть створювати не лише свій предмет, а й свій об'єкт, активно використовують філософські ідеї та тісніше пов'язані із соціокультурною практикою. Однак ця відмінність не є підставою для їх протиставлення природничо-науковим. Суттєві відмінності виявляються в самих гуманітарних концепціях під час їхнього порівняння одна з одною: у специфіці компонентів, особливо законів та інших пояснювальних положень або системоутворюючих концептів. Це одна з підстав розрізняти підвиди гуманітарних наук, наприклад, такі, що відповідають суворим науковим ідеалам, і такі, що відповідають послабленим науковим нормам [Афанасьєв 2014].

Коли розрізняється гуманітарне і природознавче наукове знання, то часто природознавче видається за ідеал. Але це не зовсім вірно, не всяке природознавче знання відповідає науковим ідеалам, по друге, навіть ідеальне наукове знання не може пояснити багато з того, що можуть гуманітарні підходи. Наприклад, неможливо кількісно обчислити відношення між ідеями, щоб оцінити певне відкриття, тим більше, що лише гуманітарні науки завдяки якісному аналізу можуть поглянути на таке відкриття в широкому культурному контексті, без чого відкриття виглядає як незрозуміле диво. Гуманітарний підхід дає змогу виявити спорідненість і взаємний вплив ідей із різних галузей знання або неусвідомлювану наративну лінгвістичну основу природничо-наукових текстів. Тільки гуманітарні методи змогли виявити тотожність ньютонівського уявлення фізичних об'єктів і уявлення його сучасника і співвітчизника філософа Джона Локка про людей як про соціальні об'єкти. Навряд чи знайдеться природничонаукове пояснення такому феномену, як метафори, а без них неможливе продукування й розуміння нового, насамперед наукового знання, зокрема й природничо-наукового, особливо коли необхідно вписати нове знання в наявні уявлення.

Проте все ж таки гуманітарні дисципліни, навіть ті, які звуться науками, не завжди відповідають ідеалам науковості. З цього випливає кілька стратегій.

Перша. Можна послабити деякі норми науковості, щоб усі гуманітарні дисципліни могли їм відповідати. Такий шлях використовується, проте він досить небезпечний, бо може погубити науку, оскільки лженаукові концепції тоді також зможуть претендувати на науковість.

Друга. Можна проголосити гуманітарне знання особливою наукою зі специфічними науковими нормами і ідеалами. Але і це призведе до того, що

кожна дисципліна зможе претендувати на статус особливої науки. Тоді теж не залишиться різниці між наукою, ненаукою і псевдонаукою, бо усяку сукупність знань можна буде оголосити особливою, специфічною наукою.

Третя. Треба вдосконалювати гуманітарне знання, щоб наблизити його до загальнонаукових норм, або до норм науковості природознавства, що майже одне й теж. До речі, це стосується і науково-технічного знання, яке теж не завжди відповідає загальнонауковим ідеалам. Третій підхід здається досить доречним, бо деякі гуманітарні дисципліни, наприклад, педагогіка чи соціальна терапія ближче до мистецтва, ніж до науки, а деякі розділи історії ближче до літератури, ніж до науки. І тут для наукового вдосконалення гуманітарного знання відкриваються непогані перспективи. Але абсолютизувати цей підхід також не можна. Зокрема, історичні дисципліни мають справу зі стрілою часу, яку не можна звести до природничо-наукової симетрії, яка випливає з ідеалу наукового закону.

Крім того, цей шлях як неявну передумову містить тезу про переваги природничих наук за низкою параметрів, серед яких насамперед виокремлюють застосування логіко-математичних формалізмів і кількісних методів. Застосування кількісних методів у природничих науках справді більш поширене, ніж застосування там якісних методів. Але чому слід вважати, що це має обов'язково і повсюдно спрацьовувати в гуманітарних науках? Чи не можуть якісні методи в гуманітарній сфері, пов'язані з тими чи іншими інтерпретаціями, дати кращі результати, ніж кількісні? Позитивна відповідь на це запитання сьогодні вже не здається несподіваною. Тим паче що якісні методи мають високий загальнонауковий статус, зокрема й за межами гуманітарного знання. У математиці, наприклад, існує якісна теорія диференціальних рівнянь або якісні методи у варіаційних задачах. Хоча якісні методи в математиці та в гуманітарних дисциплінах вельми різні речі, проте, очевидно, що кількісні методи апіорі не повинні мати ціннісної переваги.

Четверта. У гуманітарному знанні треба розрізняти науковий і ненауковий центри тяжіння. До першого тяжіють науково орієнтовані дисципліни, багато з яких практично не відрізняються від природничих теорій, відповідаючи строгим ідеалам науковості, серед яких, наприклад, деякі розділи лінгвістики, кількісна історія тощо, а інші відповідають послабленим ідеалам науковості, як, скажімо, літературознавство, психологія чи більшість історичних дисциплін. До другого тяжіє гуманітарне знання, яке не протиставляє себе науці, але на наукові ідеали і норми не претендує, як, наприклад, літературна або театральна чи кіно- критика. Вона належить до відносно вільної сфери громадської думки, у ній сильніше проявляється індивідуальний початок, суб'єктивна думка, оригінальний погляд. Критика виступає вільним інтерпретатором тексту, своєрідною галуззю дослідницької діяльності. Мабуть, критика слід вважати різновидом письменника, а не вченого, хоча він нерідко користується досягненнями літературознавчої науки, але робить це не на користь науки, а на користь

суспільної боротьби, звертаючись до широкого загалу, багато в чому формуючи громадську думку. Очевидно, що літературна або мистецька критика ніколи не стане наукою, на відміну, наприклад, від літературного коментаря за всієї суб'єктивності останнього, бо коментатор має спиратися на факти, він не може довільно тлумачити культурний чи соціальний контекст твору. До позанаукової сфери гуманітарного знання можна віднести журналістські дослідження. То є сфера гуманітаристики, яка є ненаукою, але і не псевдонаукою. До цієї царини відносимо і знання, яке добуває митець, літератор чи художник, який свідомо ставить дослідницькі задачі у своїй творчості.

Іншими словами, можна виокремити гуманітарні науки двох типів, які відповідають жорстким або послабленим ідеалам науковості, і гуманітаристику – величезну царину позанаукового гуманітарного знання з різним ступенем віддаленості від науки її окремих складових.

В якості висновку зазначимо, що сформульований Кантом ідеал науковості і ідея двох світів буття людини потенційно заклали дві тенденції розвитку гуманітарних дисциплін: перша орієнтувала гуманітарне знання на наукові норми, друга шукала неповторну специфічність. Врешті це привело до розподілу гуманітарного знання на гуманітарні науки і гуманітаристику, які знаходяться в стані взаємовиключення і взаємодоповнюваності.

Список використаної літератури

- Афанасьєв, О. І., Василенко, І. Л. (2022) *Мінливості долі метанаративу*, у: *Доща / Докса. Збірник наукових праць з філософії та філології*, вип. 1(37). Сковородіана: мандри філософування, Одеса, Акваторія, сс. 83–92.
- Афанасьєв, О. І. (2014) *Гуманітарні науки і гуманітаристика*, у: *Вісник Дніпропетровського університету*, т. 22, вип. 24 (2). Філософія, сс. 9–13.
- Гадамер Г.-Г. (2000) *Істина і метод*, т. 1, Київ, Юніверс, 464 с.
- Дільтей, В. (1996) *Виникнення герменевтики*. URL: <http://www.philsci.univ.kiev.ua/biblio/diltej.html> (дата звернення: 13.10.2024)
- Кант, І. (2000) *Критика чистого розуму*, Київ, Юніверс, 504 с.
- Поппер, К. (1994) *Злиденність історизму*, Київ, Абрис, 192 с.
- Цофнас А. Ю. (2005) *Гносеологія*, Київ, Алерта, 232 с.
- Ankersmit, F. R. (2005) *Sublime Historical Experience*, Stanford, Stanford University Press, 504 p.
- Brockmeier, J. and Rom H. (2001) *Narrative, Problems and promises of an alternative paradigm*, in: *Narrative and Identity*, J. Brockmeier and D. Carbaugh (eds.), Philadelphia, John Benjamins Publishing Company, pp. 39–59.
- Ricœur, P. (1995) *Hermeneutics and Human Science*, Cambridge university press, 314 p.

Oleksandr Afanasiev

I. KANT AND THE HUMANITIES

The purpose of the article is to analyze the impact of Kant's ideas on the development of the current problem of the scientific foundations of humanities knowledge. Of particular importance in this regard was the ideal of scientism formulated by Kant in the Critique of Pure Reason. On the one hand, he defined mathematics and natural science as a general form of scientific knowledge, setting a general model of scientism. But, on the other hand, he laid down a tradition within which many humanities disciplines and their special methodology could not acquire scientific status. The importance of the unity of scientific methodology was not so obvious to other German philosophers. Here, the influence of Kant's idea of two spheres of existence, two worlds in which man exists: the natural world and the human world, was evident. This led to the idea of a fundamental difference between nature and culture, nature and society. From here, it is not far from the idea of the difference and opposition between the humanities and the natural sciences and the methods they use. In the works of W. Dilthey, I. Droysen, G. Simmel, F. Schleiermacher, and others, there is a rather developed concept of the specificity of the humanities as sciences of the spirit, that is, of spiritual life, the world of experience, and the corresponding cultural and historical formations. In this sense, the revival of the Kantian idea of the constructive role of reason, in particular by neo-Kantians, was of great importance, and the slogan "back to Kant" rather meant a move forward on the path of expanding the scope of the rational. The possibility of joining humanities knowledge to the scientific sphere is a research topic in contemporary world philosophy, but it is Kant who is largely the milestone from which this topic was able to unfold. The history of philosophical understanding of humanities knowledge in post-Kantian philosophy reveals two trends. The first tendency emphasized that the humanities knowledge, at least in some aspects, is very similar to the natural sciences and uses the same methods and means of cognition and presentation of knowledge, representing general scientific ideals. The second tendency emphasized another feature: humanities knowledge is significantly different from natural science knowledge and uses specific conceptual guidelines and means of cognition and presentation of knowledge. We can distinguish between two types of humanities knowledges, which correspond to strict or weakened ideals of science, and humanities, a vast field of non-scientific humanities knowledge with varying degrees of remoteness from science in its individual components. Kant's ideal of science and the idea of two worlds of human existence potentially laid down two trends in the development of humanities knowledge: the first oriented humanities knowledge toward scientific norms, while the second sought unique specificity. Eventually, this led to the division of humanities knowledge into humanities and humanities studies, which are in a state of mutual exclusion and complementarity.

Keywords: science of humanities, humanities, standards of science, narrative, human knowledge.

References

- Afanasyev, O. I., Vasilenko, I. L. (2022) *Minlyvosti doli metanaratyvu* [Vicissitudes of the fate of the metanarrative], in: *Дóжa / Doksa: zbirnyk naukovykh prats z filosofii ta filologii*: vyp 1(37). Skovorodiana: mandry filosofuvannia, Odesa, Aquatoria, pp. 83–92.
- Afanasiev, O. I. (2014) *Humanitarni nauky i humanitarystyka* [Science of humanities and humanities], in: *Bulletin of Dnipropetrovsk University*, t. 22, vyp. 24 (2). Philosophy, pp. 9–13.
- Gadamer G.-G. (2000) *Istyna i metod* [Truth and Method], vol. 1, Kyiv, Universe, 464 p.
- Dilthey, W. (1996) *Vynyknennia hermenevtyky* [The emergence of hermeneutics]. Retrieved October 13, 2024 from <http://www.philsci.univ.kiev.ua/biblio/diltej.html>.
- Kant, I. (2000) *Krytyka chystoho rozumu* [Critique of Pure Reason], Kyiv, Universe, 504 p.
- Popper, K. (1994) *Zlydennist istorytsyzmu* [The Poverty of Historicism], Kyiv, Abris, 192 p.
- Tsofnas, A. Y. (2005) *Gnoseologiya* [Gnoseology], Kyiv, Alerta, 232 p.
- Ankersmit, F. R. (2005) *Sublime Historical Experience*, Stanford, Stanford University Press, 504 p.
- Brockmeier, J. and Rom H. (2001) *Narrative, Problems and promises of an alternative paradigm*, in: *Narrative and Identity*, J. Brockmeier and D. Carbaugh (eds.), Philadelphia, John Benjamins Publishing Company, pp. 39–59.
- Ricœur, P. (1995) *Hermeneutics and Human Science*, Cambridge university press, 314 p.

Стаття надійшла до редакції 20.09.2024

Стаття прийнята 14.10.2024